

به نام خداوند جان و خرد

کنزین برتر اندیشه برنگذرد

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مدیریت تحصیلات تکمیلی
پژوهشکده تاریخ

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته تاریخ گرایش ایران دوره اسلامی

بررسی انتقادی تاریخ نگاری فریدون آدمیت

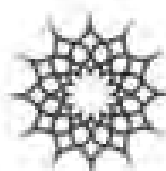
با رویکرد تاریخ فکر از جنگ های ایران و روس تا پایان مجلس نخست

استاد راهنما
دکتر حسینعلی نوذری

استاد مشاور
دکتر ناصر تکمیل همایون

دانشجو
اصغر شوهانی

شهریور ۱۳۹۰

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مدیریت تحصیلات تکمیلی

باسمه تعالی

هیأت داوران در جلسه مورخ ۱۳۹۰/۰۷/۲۷

پایان نامه تحصیلی آقای اسفندیار شهبازی دانشجو، مطلع کارشناسی ارشد رشته تاریخ ایران دوره اسلامی

تحت عنوان:

بررسی انتقادی تاریخ نگاری "فریدون آدمیت"
با رویکرد تاریخ فکر از جنگ های ایران و روس تا پایان مجلس نخست

را بررسی کردند و پایان نامه با درجه خارج به تصویب نهایی رسید.

استاد راهنمای پایان نامه آقای دکتر نوذری با مرتبه علمی استادیار

استاد مشاور پایان نامه آقای دکتر تکمیل همایون با مرتبه علمی استاد

استاد داور خارج از گروه خاتم دکتر فصیحی با مرتبه علمی استادیار

استاد

استاد

استاد

۹۰/۷/۲۷

امضای رئیس پژوهشگاه

امضای مدیر گروه

امضای معاونت مدیریت تحصیلات تکمیلی

پاسکزاری و تقدیم

پیش از هر کس باید است از نخستین معلم خود، پیام هنری یاد کنم، او بود که مراد با تاریخ، ادبیات و فلسفه آشنا ساخت، راهی را که امروز در آن گام برمی دارم، میون ایشان ام. از همی اساتید دوره ی کارشناسی در دانشگاه شهید بهشتی به پاس آموختن دانسته هایشان پاسکزارم. به ویژه باید از دو استادم، دکتر محمد علی اکبری و دکتر قباد منصور بخت اداسی دین کنم که در این مقطع تحصیلی ساختار ذهن مرا سامان دادند. از استادان دوره ی کارشناسی ارشد در پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی از جمله دکتر دای عالم زاده، دکتر پروین ترکمنی آذر، دکتر شهرام یوسفی فر، دکتر ناصر تکمیل هایون، دکتر حسینی نودی به خاطر زحمات بی شائبه شان پاسکزاری می کنم و همواره میون آموخته هایشان، منتم. همچنین از استادانی که در بیرون از دانشگاه محل تحصیل از راهبانی و کلاس ایشان بهره بردم از جمله دکتر سید جواد طباطبائی، دکتر غلامحسین زرگر نژاد، دکتر داریوش رحمانیان، دکتر هاشم آخاجری کمال پاسکزاری را دارم.

از مجموعه مرکز اسناد کتابخانه ی مجلس شورای اسلامی و مدیریت آن مرکز دکتر علی طبری که طی دو سال فرصت تحقیق و تتبع در خصوص اسناد تاریخی را در اختیارم قرار دادند پاسکزارم. از دوستانم به ویژه فریاد کاظم نیا که در دوره ی نگارش پایان نامه مرا یاری دادند کمال امتنان دارم. بار دیگر بر خود لازم می دهم از سرکار خانم دکتر پروین ترکمنی آذر، مدیر محترم پژوهشگاه تاریخ و جنب آقایی دکتر شهرام یوسفی فر، معاون پژوهشی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی به خاطر حسن اعتماد نسبت به اینجانب در رابطه با محمول نمودن موضوع رویکرد تاریخ نگاری فریدون آدمیت به عنوان پایان نامه کارشناسی ارشد و نیز حسن اعتماد ایشان درباره ی واگذار کردن کار پژوهشی در این دوره به بنده پاسکزاری کنم. همچنین از راهبانی های عالمانه ی دکتر حسینی نودی، مشاورت های بی دریغ دکتر ناصر تکمیل هایون و داوری مدتهانی دکتر سیمین فصیحی در این رساله پاسکزارم.

در پایان از همراهی بی دریغ، بمنرم ساره عسکری و تحمل رنجی که در مدت نگارش این پایان نامه در دو سال گذشته برایشان گذشت، فروتنانه پاسکزارم و این رساله را به پاس دوستی صادقانه اش به ایشان تقدیم می کنم.

چون بگذریم دیگر نتوان به هم رسیدن

فرصت شمار صحبت کن این دوره منزل

چکیده

پیش از هر چیز این پایان‌نامه درصدد است به بررسی زمینه‌ها و دلایل ظهور پارادایم تاریخ فکر در رویکرد تاریخ‌نگاری فریدون آدمیت بپردازد، از این رو، در دو محور اساسی دنبال شده است. نخست، زمینه‌های عمومی ظهور تاریخ فکر در تاریخ‌نگاری ایران؛ بدین منظور از رهیافت رویکرد پارادایمیک، بستر تاریخ‌نگاری ایرانی پیش از ظهور تاریخ فکر بررسی شده است؛ استقرار و گسترش پارادایم تاریخ‌نویسی در یک هزاره (از قرن سوم تا برآمدن جنبش مشروطه‌خواهی)، ایجاد بحران در پارادایم مزبور در دوره قاجار و جایگزین شدن پارادایم تاریخ‌پژوهی در آغاز قرن چهاردهم خورشیدی، مراحل سه‌گانه‌ای است که تاریخ‌نگاری ایرانی پیش از ظهور تاریخ فکر تجربه کرد. در این رساله هر یک از تحولات سه‌گانه فوق به تفصیل، ارزیابی شده است تا زمینه‌ی ظهور تاریخ فکر به دست داده شود.

دوم، زمینه‌های شخصی ظهور تاریخ فکر در رویکرد تاریخ‌نگاری فریدون آدمیت؛ بدین منظور از رهیافت رویکرد هرمنوتیک فلسفی گادامر، پیش‌ساختارهای فهم آدمیت از تاریخ (از جمله پیش‌فرض‌ها و پیش‌دانسته‌ها، پیش‌وضع‌ها، علائق و انگیزه‌هایش) در سه سطح هستی‌شناختی، جامعه‌شناختی و روان‌شناختی بررسی و نشان داده شده است که چه علت‌هایی ظهور تاریخ‌نگاری فکر در مورخی چون آدمیت را سبب شده است. همچنین در این رساله نشان داده شده است که چگونه پیش‌ساختارهای فهم آدمیت - که موجب ظهور تاریخ فکر در رویکرد او شد - زمینه‌ی تداخل افق تاریخی او با کنش‌گران تاریخی دوره قاجار (روشنفکران و نخبگان سیاسی) را فراهم ساخت و گاه همان مؤلفه‌ها مانع از عینیت‌گرایی تاریخی در رویکرد او شد.

تجدد از مهم‌ترین مسائلی است که آدمیت به وساطت روشنفکران و نخبگان سیاسی نائل به درک آن شده است، از این رو در این رساله نسبت تجدد با کنش‌گران تاریخی دوره قاجار در روایت آدمیت نیز پرداخته و در نهایت، روایت نخبه‌گرایانه آدمیت از نهضت مشروطیت با رهیافتی انتقادی بررسی شده است. روش‌شناسی تاریخ‌نگاری آدمیت نیز در پیوست این پایان‌نامه به روش در رویکرد راوی تاریخ فکر اختصاص یافته است.

کلید واژه‌ها

تاریخ‌نگاری، تاریخ‌نویسی، تاریخ‌پژوهی، پارادایم، ایران عصر قاجار، روشنفکران، نخبگان سیاسی، هرمنوتیک فلسفی، فریدون آدمیت.

درآمد..... ۱ - ۴۰

موضوع و مسأله پژوهش.....	۲
سؤالات پژوهش	۴
مدعای اصلی پژوهش (فرضیه‌ها)	۴
متغیرهای مستقل و وابسته‌ی پژوهش	۵
قلمرو پژوهش	۵
پیشینه‌ی پژوهش	۵
ضرورت و اهمیت پژوهش	۷
اهداف پژوهش	۸
نواوری در پژوهش	۸
روش انجام پژوهش	۸
تعریف مفاهیم	۹
چارچوب نظری	۲۰
سازماندهی پژوهش.....	۳۸
دشواری‌های و تنگناهای پژوهش	۳۹

پاره‌ی نخست: از تاریخ‌نویسی تا تاریخ‌پژوهی؛ رهیافته‌های تاریخ‌نگاری ایران پیش از

ظهور تاریخ فکر..... ۴۱ - ۱۵۵

درآمد..... ۴۲

فصل نخست: پارادایم تاریخ‌نویسی؛ سیر تاریخ‌نگاری در ایران از آغاز تا جنگ-

های ایران و روس..... ۴۳ - ۸۷

بن‌مایه‌های پارادایم تاریخ‌نویسی؛ تاریخ‌نگاری ایران در دوره‌ی پیشااسلامی	۴۳
دو قرن سکوت؛ گسست در سنت تاریخ‌نگاری ایرانی	۴۶
خاستگاه تاریخ‌نگاری اسلامی؛ از ایام‌العرب تا سیره‌نویسی	۴۷
تحول در میراث به جای مانده از تاریخ‌نگاری پیشااسلامی؛ از حدیث‌نگاری تا وقایع‌نگاری	۴۹
تاریخ‌نگاری عمومی خاستگاهی برای استقرار پارادایم تاریخ‌نویسی ایرانی	۵۲
پارادایم تاریخ‌نویسی؛ طرحی برای الگوی تاریخ‌نگاری ایرانی	۵۵
دوره‌بندی و مفهوم‌سازی برای تاریخ‌نگاری ایران در دوره‌ی اسلامی	۵۶
مولفه‌های پارادایم تاریخ‌نویسی	۶۰
۱. گزینش در رویدادها	۶۰
۲. بینش	۶۲

۶۳	۳. ابزار سنجش
۷۰	۴. روش در پارادایم تاریخ‌نویسی
۷۲	۵. گزینش در منابع
۷۴	۶. مخاطبان
۷۵	۷. خاستگاه اجتماعی مورخان
۷۵	۸. ادبیات
۷۶	سیر تاریخی پارادایم تاریخ‌نویسی (از تاریخ طبری تا تاریخ منتظم ناصری)
۷۷	الف) تاریخ عمومی
۷۹	ب) تواریخ دودمانی
۸۵	ج) تواریخ محلی
۸۶	نتیجه‌گیری فصل
	فصل دوم: بحران در پارادایم تاریخ‌نویسی؛ زمینه‌های تاریخ‌نگاری دوره‌ی قاجار از جنگ‌های ایران و روس تا برآمدن جنبش مشروطه‌خواهی ۱۲۴ - ۸۷
۸۸	الف) تاریخ‌نگاری پایبند به انگاره‌های پارادایم تاریخ‌نویسی در دوره‌ی قاجار
۹۰	ب) تاریخ‌نگاری دوره‌ی بحران یا گذر از انگاره‌های پارادایم سنتی در دوره‌ی قاجار
۹۲	۱. نخستین کاروان معرفت؛ پیامد فرهنگی یک بحران سیاسی
۹۴	۲. سفرنامه‌نویسی؛ پرسش از انحطاط ایران زمین
۹۷	۳. خاطره‌نویسی فارسی؛ روایتی دگراندیشه از رویدادها
۹۹	۴. صنعت چاپ؛ شکستن انحصار نوشتن از کف منشیان درباری
۱۰۰	۵. چاپ نشریات؛ به‌کارگیری زبان روزمره، انکار عبارت‌پردازی‌های مورخان درباری
۱۰۱	۶. نهضت ترجمه؛ به رقابت فراخواندن روش پارادایم تاریخ‌نویسی
۱۰۴	۷. داستان‌نویسی فارسی؛ قالب‌های نوین در زبان
۱۰۴	۸. تأسیس نهادهای نوین آموزشی؛ تلاش برای نگارش تاریخ درسی
	(دارالفنون، جنبش مدرسه‌سازی، مدرسه‌ی سیاسی، انجمن معارف)
۱۰۹	۹. شرق‌شناسی؛ آرمان‌شهری برای مورخان
۱۱۰	۱۰. شکل‌گیری جریان انتقاد بر پارادایم تاریخ‌نویسی؛ تلاش برای نمود بحران در دوره‌ی قاجار
۱۱۱	الف) انتقاد مورخان؛
۱۱۶	ب) انتقاد روشنفکران؛
۱۲۲	۱۱. جنبش مشروطه؛ برهم زدن بینش سیاسی مورخان درباری
۱۲۳	نتیجه‌گیری فصل

	فصل سوم: گذر به پارادایم تاریخ‌پژوهی؛ تاریخ‌نگاری ایران در نیمه نخست قرن چهاردهم خورشیدی ۱۵۶ - ۱۲۵
--	---

۱۲۶	بینش؛ شکل‌گیری گفتمان ناسیونالیسم باستان‌گرا با تاکید بر قدرت متمرکز
۱۲۶	الف) گفتمان ناسیونالیسم باستان‌گرا؛
۱۲۹	ب) تمرکزگرایی قدرت سیاسی؛
۱۳۰	پارادایم تاریخ‌پژوهی مبتنی بر بینش؛ بازتولید مفهوم شاهنشاه
۱۳۱	حسن پیرنیا
۱۳۴	عباس اقبال آشتیانی
۱۳۷	احمد کسروی
۱۳۹	روش‌شناسی پارادایم تاریخ‌پژوهی و برخی آسیب‌های آن
۱۴۱	ترمیدور در انقلاب؛ تلاشی ناکام برای بازگشت به انگاره‌های پارادایم تاریخ‌نویسی
۱۴۴	ظهور تاریخ‌پژوهی آکادمیک
۱۴۴	الف) تداوم اعزام دانشجویان به اروپا؛
۱۴۶	ب) تأسیس دانشگاه تهران ۱۳۱۳ خورشیدی؛
	ج) آیین نگارش تاریخ؛ نگارش نخستین رساله در باب روش تحقیق
۱۴۶	تاریخ‌پژوهی
۱۵۲	تاریخ‌پژوهی؛ تولید مجلات، انتشار اسناد
	نتیجه‌گیری پاره نخست؛ مقایسه تطبیقی مؤلفه‌های پارادایم تاریخ‌نویسی با پارادایم
۱۵۵	تاریخ‌پژوهی

پاره‌ی دوم: آدمیت، نخبه‌گرایی و ظهور تاریخ‌فکر ۲۳۲-۱۵۷

درآمد ۱۵۸

فصل نخست: پیش‌ساختارهای فهم در ظهور تاریخ‌فکر؛ زمانه، زندگی و آثار

فریدون آدمیت ۱۹۸-۱۵۹

پیوند با جامع آدمیت؛ تکوین در خانواده‌ای نخبه، آشنایی با ملکم (۱۳۱۳ ق.-۱۳۱۸ خ) ۱۵۹

ناسیونالیسم و تاریخ دیپلماسی؛

تحصیل در دارالفنون و دانشکده‌ی حقوق و علوم سیاسی (۱۳۲۳-۱۳۱۸) ۱۶۷

اشتغال در وزارت خارجه؛

دست‌رسی به اسناد و اخذ دکترای فلسفه‌ی سیاسی (۱۳۲۳-۱۳۲۸) ۱۷۱

ظهور تاریخ‌فکر با دغدغه‌ی روشنفکرانه؛

ادای دین به عباسقلی خان و میرزا ملکم خان (۱۳۴۰) ۱۷۲

تک‌نگاری‌ها؛ فکر به مثابه‌ی رویدادی برای گزارش (۱۳۴۶-۱۳۴۹) ۱۷۳

بازگشت به اصول تاریخ دیپلماسی؛ عصر سپهسالار و مقالات تاریخی (۱۳۵۲-۱۳۵۱) ۱۷۹

نمود تاریخ فلسفه‌ی سیاسی؛

فکر دموکراسی و ایدئولوژی نهضت مشروطیت (۱۳۵۴-۱۳۵۵) ۱۸۰

همکاری با هما ناطق: نخستین تلاش در تدوین تاریخ ذهنیات (۱۳۵۶) ۱۸۱

فعالیت در کانون نویسندگان؛ خرق عادت شخصی در جهت تحقق آرمان‌ها (۱۳۵۹-۱۳۵۶) ۱۸۴

آشفته‌گی در فکر تاریخی؛ نقد بر فردید، آل احمد و بازرگان (۱۳۶۰) ۱۸۹

دوره‌ی انزواء؛ مورخ خانه نشین (۱۳۸۷ - ۱۳۷۰)	۱۹۳
تطور رویکرد تاریخ‌نگاری فریدون آدمیت	۱۹۶
نتیجه	۱۹۶
فصل دوم: تداخل افق‌ها در روایت آدمیت؛ چرخش از تاریخ فکر به دغدغه‌ی	
روشنفکری	۲۳۷ - ۱۹۹
خردگرایی؛ حلقه‌ی واسطه‌ی همگرایی آدمیت با روشنفکران عصر قاجار.....	۲۰۰
بیان بی‌پروای اندیشه‌ی سیاسی آدمیت در فکر آزادی	۲۰۱
همگرایی با استاد ندیده؛ ملکم محور پیشگامان نهضت مشروطیت	۲۰۴
نعل وارونه‌ی ملکم از تجدد و روایت محتاطانه آدمیت از ایده‌ی تسلیم	۲۰۶
خرید تمدن به بهاء واگذاری امتیازات	۲۱۲
الف) نقش ملکم در واگذاری امتیاز رویتر	۲۱۳
ب) امتیاز لاتاری در روایت آدمیت؛	۲۱۴
نگاه ایزاری ملکم به دین	۲۱۶
تناقض اندیشه و کردار ملکم با منافع ملی	۲۱۸
ملکم سرآمد روشنفکران سده‌ی اخیر کشورهای شرقی در روایت آدمیت.....	۲۲۰
پیکار روشنفکری؛ پیشگامی تقی‌زاده یا ملکم در ایده‌ی تسلیم.....	۲۲۱
غفلت از تبیین تبدیل اندیشه‌ی ملکم به نهضت اجتماعی در روایت آدمیت.....	۲۲۳
روایت آدمیت از جامع آدمیت؛ تقلیل تاریخ فکر به تاریخ خاندانی	۲۲۴
جامع آدمیت و پیشگامی نهضت مشروطه.....	۲۳۴
نتیجه‌گیری فصل	۲۳۶

پاره‌ی سوم: آدمیت، تاریخ فکر و حل مسئله تجدد.....	۳۷۰ - ۲۳۸
فصل نخست: روشنفکران و تجدد در روایت آدمیت.....	۲۸۰ - ۲۳۹
الف) عبدالرحیم طالبوف تبریزی؛ حذف ایده‌ی تجدد بومی.....	۲۴۰
تسلیم در برابر تجدد بومی؛ مقایسه‌ی تطبیقی ملکم و طالبوف در راه‌یابی به	
تجدد.....	۲۴۲
طالبوف و اصلاح خط و زبان در روایت آدمیت.....	۲۴۳
ناسیونالیسم؛ موضوع گفتگوی پایدار روشنفکران عصر قاجار با آدمیت	۲۴۵
ب) آقاخان کرمانی؛ فیلسوف سیاسی حکومت قانون	۲۴۶
توجیه بابی‌گری آقاخان در روایت آدمیت.....	۲۴۶
آقاخان کرمانی در قامت فیلسوف	۲۴۷
دریافت فلسفه سیاسی جدید.....	۲۴۸
کرمانی در قامت ترقی‌خواهی سکولار.....	۲۴۹
طغیان آقاخان کرمانی علیه سنت تاریخ‌نویسی	۲۵۱
انقطاع در سنت تاریخ‌نویسی با معیاری نامشخص	۲۵۱

گسست در سنت تاریخ‌نویسی و طغیان کرمانی	۲۵۲
چرخش راوی فکر به روایتگر تاریخ ایران باستان و قرون	
نخستین	۲۵۳
چرخش کرمانی از تاریخ‌نگاری به نقادی سکولار	۲۵۴
اصلاح خط و الفبا؛ دغدغه مشترک روشنفکران عصر قاجار	۲۵۴
عدم امتناع از مواجهه با تمدن غرب؛ غرب‌خواهی بدون تقلید	۲۵۶
کرمانی؛ سوسیالیستی انقلابی، ناسیونالیستی باستان‌گرا	۲۵۷
ج) میرزا فتحعلی آخوندزاده؛ اندیشه‌ساز فلسفه ناسیونالیسم، مروج تفکر	
سکولاریسم	۲۵۹
اصلاح‌گری متأثر از دنیای روسی	۲۵۹
تأخیر در روایت متفکر اصلی اصلاح خط	۲۶۰
آخوندزاده؛ اندیشه‌ساز فلسفه‌ی ناسیونالیسم جدید	۲۶۲
مشروطیت به روایت سکولاریسم	۲۶۴
تقسیم‌بندی روشنفکران در روایت آدمیت؛ سنت‌گرایی، روشنفکری دینی و	
سکولاریسم	۲۶۵
سکولاریسم در برابر روشنفکری دینی؛ نقد آخوندزاده به مستشارالدوله	۲۶۷
فکر به مثابه‌ی کلید حل دریافت تجدد	۲۶۹
آخوندزاده در قامت متفکر فلسفه‌ی مادی	۲۷۰
آخوندزاده نماینده‌ی پروتستانیسم اسلامی	۲۷۰
آخوندزاده در مقام منتقد تاریخ‌نگاری	۲۷۴
نتیجه‌گیری فصل؛ ملاحظات پیرامون طرح تاریخ فکر در تک‌نگاری‌های	
فریدون آدمیت (روشنفکران به مثابه‌ی کلید حل مسئله تجدد)	۲۷۵

فصل دوم: نخبگان سیاسی و تجدد در روایت آدمیت ۳۲۳ - ۲۸۱

الف) امیرکبیر؛ مصلحی صاحب‌فکر یا دیوان‌سالاری ترقی‌خواه	۲۸۲
الف) سرچشمه‌ی تجدد در ذهن امیرکبیر؛ الگوی تجدد نیم‌بند شرق به جای	
بنیان‌های تمدنی غرب	۲۸۳
ب) وقایع اتفاقیه؛ بولتنی رسمی یا ابزاری در جهت تنویر افکار عمومی	۲۸۵
ج) تأسیس دارالفنون؛ دانش برای دانش یا الزام تأسیس سپاه مدرن	۲۸۸
د) پارادوکس "استبداد منور" با "خیال کنستی‌توسیون" در روایت آدمیت ...	۲۹۲
د - ۱) استبداد منور	۲۹۲
د - ۲) خیال کنستی‌توسیون	۲۹۴
هـ) رابطه‌ی شاه و صدراعظم؛ دفاع از درک نادرست امیر از ساخت قدرت در	
ایران	۲۹۷

و) سقوط و تباهی امیر در روایتی مغشوش ۳۰۲

ب) سپهسالار؛ عصر ترقی یا امتیازات ۳۰۹

تقدم عقلانیت سیاسی بر تحول سیاسی ۳۱۰

ترقی خواهی سه ساله (۱۲۷۵ - ۱۲۷۸) ۳۱۱

بحران در عصر ترق خواهی (۱۲۷۸ - ۱۲۸۷) ۳۱۲

عصر ترقی خواهی؛ جدال بساط کهنه و طرحی نو (۱۲۸۷ - ۱۲۹۷) ۳۱۴

سفر فرنگ؛ راهی به سوی تمدن جدید یا بازاری برای فروش امتیازات ۳۱۸

نتیجه گیری فصل (نخبگان سیاسی به مثابه ی قوه ی اجرایی فرآیند نوسازی) ۳۲۳

فصل سوم؛ روایتی نخبه گرا از نهضت مشروطیت ۳۲۴ - ۳۷۰

مناط دوره بندی آدمیت از تاریخ جدید ایران ۳۲۵

گروه بندی کنشگران تاریخ مشروطه؛ ۳۲۷

الف) تقابل روشنفکران - روحانیان ۳۲۷

ب) تقابل روشنفکران - مردم ۳۳۴

مقدم دانستن اندیشه ی سیاسی بر تحولات سیاسی ۳۴۳

الف) نظریه سیاست مطلقه ۳۴۴

ب) دموکراسی سیاسی ۳۴۵

ج) مشروطگی از نظر ملایان ۳۴۵

د) مشروطیت مشروعه ۳۴۸

ه) دموکراسی اجتماعی ۳۵۰

و) ادبیات اجتماعی و سیاسی ۳۵۱

بحران دموکراسی یا بحران در روایت ۳۵۱

قضاوت با معیارهای ناهمگون ۳۵۳

نهادهای بحران ساز عصر مشروطه در روایت آدمیت ۳۵۶

الف) انجمن های سیاسی و گروه های تندرو مجلس ۳۵۸

نسبت دادن اغتشاش ها به عملکرد انجمن ها ۳۵۸

بی اهمیت خواندن انجمن ها ۳۵۹

قتل امین السلطان بر گردن انجمن ها ۳۶۱

سوء قصد به جان شاه بر گردن افراطیون ۳۶۲

کودتای شاه علیه مجلس؛ انتقاد بر عملکرد جناح تندرو مجلس ۳۶۳

پیش فرض های آدمیت در روایتی نخبه گرا و محافظه کار از انجمن ها و

گروه های افراطی ۳۶۶

۳۶۷	(ب) مطبوعات عصر مشروطه در روایت آدمیت
۳۶۹	نتیجه‌گیری فصل

پیوست: روش‌شناسی تاریخ فکر در رویکرد تاریخ‌نگاری آدمیت ۳۷۱ - ۳۹۲

۳۷۱	آدمیت و مسئله روش
۳۷۴	انتقاد آدمیت بر تاریخ‌نگاری معاصر
۳۷۵	تعقل تاریخی؛ معمای پوزیتیویست
۳۷۹	ره‌یافتی به روش تاریخ‌نگاری تاریخ فکر
۳۸۱	استفاده از منابع اصیل؛ رویکردی رانکه‌ای
۳۸۳	ناهمخوانی زمانی در آثار فریدون آدمیت
۳۸۵	حذف هدف‌دار بخش‌هایی از اسناد؛ روشی در جهت تأیید مفروضات
۳۸۸	لحن پرخاشگر و غیرعلمی
۳۹۰	اندیشه ترقی؛ ایده‌ی هگلی پیشرفت

پاره‌ای ملاحظات پایانی ۳۹۳ - ۳۹۶

کتاب‌شناسی ۴۱۴ -

۳۹۷

«ما جز در آستانه نمی‌توانیم ایستاد؛ آنجا ایستادن نیز خود کار سترگی است.»
سنت بوو (Sainte-Beuve)

درآمد

*موضوع و مسئله پژوهش *سؤالات پژوهش *فرضیه‌های
پژوهش *متغیرهای مستقل و وابسته‌ی پژوهش *قلمرو پژوهش
*پیشینه پژوهش *ضرورت و اهمیت پژوهش *اهداف پژوهش
*نوآوری در پژوهش *روش انجام پژوهش *تعریف مفاهیم
*چارچوب نظری *ساماندهی پژوهش *دشواری‌های و تنگناهای
پژوهش

۱. مقدمه و بیان مسئله

تاریخ‌نگاری ایران فراز و نشیب بی‌شماری داشته و از عوامل و مؤلفه‌های اجتماعی و تاریخی بسیاری تاثیر پذیرفته است، به گونه‌ای که حتی می‌توان از برخی مؤلفه‌ها یاد کرد که به مثابه‌ی عناصر سازنده-ی یک گفتمان تاریخی، وجوه معینی از تاریخ‌نگاری ایران را رقم می‌زنند. تاریخ‌نگاری پدیداری فرهنگی است و آنجا که مورخ خود بخشی از آن فرهنگ به شمار می‌رود، بررسی آن به مراتب پیچیده‌تر از بررسی هر موضوع تاریخی دیگری خواهد بود؛ چرا که ابژه یا متعلق شناخت (موضوع مورد شناسایی)^۱ و سوژه یا فاعل شناخت (فاعل شناسایی/ ناظر)^۲ چنان در هم می‌آمیزند که تفکیک یکی از دیگری ناممکن است. به بیان دیگر، فاعل شناسایی، موضوع نگارش تاریخ نیز هست، گویی مورخ خود را می‌نگارد؛ چراکه مورخ از دغدغه‌های سیاسی، اجتماعی، طبقاتی، جنسی، ایدئولوژیکی، اسطوره‌ای، قومی، سرزمینی و حتی زیباشناختی خود جدا نیست و نمی‌تواند جانب بی‌طرفی را رعایت کند. به عبارت دیگر، قضاوت‌های هنجاری و ارزشی در بخش اعظم کار مورخ یا هر پژوهشگر عرصه‌ی علوم انسانی تأثیرگذار است. کار مورخ - به مثابه یک امر واقع یا متشکل از امور واقع مختلف - همانند کار پژوهشگران دیگر حوزه‌های مطالعاتی در علوم انسانی و اجتماعی از ارزش‌گذاری و هنجارپذیری جدا نیست. بنابراین داورها و قضاوت‌های نهائی مورخ در پایان کار به رغم وجود فاکت‌ها و مستندات واقعی و عینی و ابژه‌های غیرقابل انکار، از هنجارها و ارزش‌های اعتقادی او خالی نیست. از این رو، بی-طرفی و عاری بودن مورخ از جهت‌گیری ارزشی، برخلاف عرصه‌ی علوم تجربی و طبیعی که با تأیید و تأکید پوزیتیویسم، امری مسلم و محتوم فرض می‌شود، همواره محل منازعه و مناقشه بوده است.

^۱. object
^۲. subject

بنابراین "قضاوت‌های عاری از هرگونه جهت‌گیری ارزشی"^۱ در عرصه‌ی تاریخ و تاریخ‌نگاری، همانند دیگر رشته‌های علوم انسانی و اجتماعی مناط اعتبار چندانی ندارد.

بنابراین نمی‌توان کار مورخ را به طور کامل و دقیق فهمید یا قدر نهاد مگر آنکه دیدگاهی را دریافت که اساس برداشت او بوده است، پیچیده‌تر آنکه این دیدگاه خود ریشه در پیشینه‌ی اجتماعی و تاریخی داشته باشد. چگونه می‌توان انتظار داشت مورخ که پیش از هر چیز خود انسان است از ارزش‌های خود دست بشوید؟ پرسشی که مطرح می‌شود آن است که چاره‌ی ارزش‌دآوری مورخان چیست؟ آیا باید با استناد به آن به علیت و به تبع آن بنیاد علم تاریخ تردید کرد و یکسره آن را به کناری نهاد؟ یا با روش و رویکردی مؤثق مؤلفه‌های ارزشی مورخ را دریافت و آنها را در تفسیر امر واقع به کار گرفت؟ پاسخ به این پرسش ضرورتاً تفاوتی در وجوب تاریخ‌نگاری بشر ایجاد نمی‌کند، چرا که بشر تاریخ‌مند به تبع تاریخ‌نگار است. اما بی‌تردید، هر پژوهشی در حوزه‌ی تاریخ‌نگاری، بدون در نظر داشتن مؤلفه‌های ارزش‌داورانه‌ی مورخان، بنا کردن خانه‌ای بر آب است.

"تاریخ فکر" مهم‌ترین مصداق تاریخ‌مندی بشر است. فکر به معنای کلید حل مسائل پیچیده‌ی بشری اصلی‌ترین تفاوت انسان و حیوان نیز به شمار می‌رود. اهمیت توجه به تاریخ فکر در دوره‌ی معاصر ایران در پاسخ‌گویی به این پرسش است: آیا پیشینیان، در مسئله‌ی دستیابی و فهم دقیق و کامل بسترهای ظهور، تکوین و تکامل امر نو و جدید^۲، یا همان صورت‌بندی سیاسی و اجتماعی و اقتصادی موسوم به مدرنیته^۳ - که در ادبیات تاریخی و سیاسی ما درست یا نادرست از آن به تجدد یاد می‌شود - به درستی راه‌حل را دریافته‌اند؟ یا بحران‌نوسازی از جایی دیگر نشأت می‌گیرد؟ مسئله‌ای که همچنان پابرجاست. عصر قاجار مهم‌ترین مقطع به‌وجود آمدن مسئله‌ی برخورد تمدن غرب با نظام سنت قدمائی است؛ بنابراین تاریخ فکر در این عصر مسئله از این رو اهمیت می‌یابد که رویکرد نخبگان سیاسی و روشنفکران عصر قاجار به مثابه گروه‌های مرجع در حل مسئله‌ی رویارویی سنت و تجدد چه نقشی داشته و چگونه در سطحی عمیق‌تر خود به بخشی از مسئله بدل شده‌اند.

فریدون آدمیت از نخستین مورخانی است که از این منظر به تاریخ فکر پرداخته و بی‌تردید از معدود مورخانی است که پژوهشگران تاریخ معاصر، از آثار او بهره‌های بسیاری برده‌اند. پیش از او، سنت تاریخ‌نگاری ایرانی به هیچ روی به مسئله‌ی فکر به مثابه موضوع پژوهش نپرداخته بود و از این رو ظهور تاریخ‌نگاری تاریخ فکر دنباله‌ی جریان تاریخ‌نگاری یکسره سیاسی آن زمان نبود، آدمیت با روایت تاریخ فکر در عصر قاجار پنجره‌ای جدید به روی تاریخ‌پژوهان گشود و آغازگر راهی شد که بسیاری در آن گام نهادند. با این همه روایت او از تاریخ فکر نقد ناپذیر نیست. پژوهش حاضر بر آن است که با بهره‌گیری از چارچوب نظری مناسب، روایت آدمیت از تاریخ فکر در عصر قاجار را بررسی کند و انگیزه‌ها و علائق و پیش‌فرض‌ها و پیش‌داوری‌ها و پرسش‌ها و افق تاریخی او را در روایتش

^۱. value - free judgments

^۲. The Modern

^۳. Modernity.

بازشناسد. با توجه به آنچه تاکنون آمد مسئله‌ی اصلی پژوهش حاضر این است که پارادایم تاریخ فکر در رویکرد تاریخ‌نگاری فریدون آدمیت چگونه ظهور یافت و چه ویژگی‌هایی داشت؟

۲. پرسش‌های پژوهشی

- برای درک زوایای مسئله‌ی فوق، سؤال‌های پژوهشی زیر مطرح می‌شود:
- الف) تاریخ‌نگاری ایران پیش از ظهور تاریخ فکر چه مؤلفه‌هایی داشت؟
- ب) دلایل و زمینه‌های ظهور تاریخ فکر در رویکرد تاریخ‌نگاری فریدون آدمیت چه بود؟
- ج) فریدون آدمیت چه درکی از فکر تاریخی برای روایت آن به مثابه‌ی موضوعی تاریخی داشت؟

۳. فرضیه‌ها

برای پاسخ به این پرسش‌ها فرضیه‌های زیر مطرح شده است:

الف) تاریخ‌نگاری ایران پیش از ظهور تاریخ فکر در رویکرد تاریخ‌نگاری آدمیت، از مؤلفه‌های "پارادایم تاریخ‌پژوهی" تبعیت می‌کرد. "پارادایم تاریخ‌پژوهی" نتیجه‌ی وقوع انقلاب علیه "پارادایم تاریخ‌نویسی" است، پارادایمی که با محمد بن جریر طبری آغاز شد و موجودیت و غلبه‌ی خود را تا ظهور مقدمات جنبش مشروطه‌خواهی حفظ کرد. اما با مواجهه‌ی ایران با فرهنگ و تمدن غرب در دوره‌ی قاجار دچار گسست و بحران شد و تعمیق بحران به وقوع انقلاب در "پارادایم تاریخ‌نویسی" و جایگزین شدن "پارادایم تاریخ‌پژوهی" در آغاز قرن چهاردهم خورشیدی منجر شد. به نظر می‌رسد انگاره‌های بنیادین این پارادایم در انتخاب موضوع، بینش، روش، ابزار سنجش، خاستگاه، مخاطبان و سبک ادبی نویسندگان آن از اساس با سلف خویش متفاوت است و ظهور تاریخ فکر در رویکرد تاریخ‌نگاری فریدون آدمیت استمرار نقد مؤلفه‌های پارادایم تاریخ‌نویسی است.

ب) پیش‌زمینه‌ها، سوابق و لواحق زندگی آدمیت از جمله تربیت آدمیت در خانواده‌ای نیمه مرقّه و نخبه، تحصیل او در رشته‌ی علوم سیاسی در انگلستان و جایگاهش در یکی از عالی‌ترین مقام‌های وزارت امور خارجه در کنار تداوم پارادایم انقلابی تاریخ‌پژوهی توجه و علاقه‌ی او را به ایده‌ی روشنفکران و نخبگان سیاسی - به مانند بخش مهمی از گروه‌بندی اجتماعی - جلب کرد؛ علاقه‌ی آدمیت به نقش نخبگان در تحقق جنبش مشروطه و حل مسئله‌ی تجدد، در قالب رساله‌های تک نگاشت رخ نمود. محصول این تک‌نگاری‌ها مجموعه‌ی تاریخ فکر را در تاریخ‌نگاری پدید آورد؛ در واقع ظهور تاریخ فکر نتیجه‌ی علائق و انگیزه‌های راوی است تا تحولی پارادایمیک در تاریخ‌نگاری ایرانی. هرچند می‌توانست به صورت تحولی پارادایمی درآید.

ج) گرچه در نگاه آدمیت فکر امری مجرد و منتزاع از جامعه نیست، راه حل گذر به صورت‌بندی نو در گرو تحول در فکر تاریخی است؛ به بیان دیگر از نظر او رابطه‌ی تحول ذهنی و عقلانیت اجتماعی و در پی آن ظهور مظاهر تمدنی جدید و کاربست دانش علمی در بهبود زندگی، رابطه‌ای تأثیری است و نه تقابلی. تحول ذهنی پیش‌درآمد اندیشه‌ی ترقی است و از منظر تحلیل تاریخی با فلسفه‌ی اجتماعی